

Muhammed Bilal ÇELİK

Prof. Dr. | Prof.

Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Sakarya-TÜRKİYE
Sakarya University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Sakarya-TURKIYE
ORCID: 0000-0002-8246-134X,
bcelik@sakarya.edu.tr

Kamarsulu Kairatkyzy TOLEPBERGEN

Doktora Öğrencisi | PhD. Student

Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Sakarya-TÜRKİYE
Sakarya University, Social Science Institute, Department of History, Sakarya-TURKIYE
ORCID: 0009-0003-1553-2384
kamarsulu.tolepbergen@ogr.sakarya.edu.tr

Antik Harezm Uygarlığının Kâşifi: Sergey Pavloviç Tolstov (1907-1976)

Öz

Bu makale, Sergey Pavloviç Tolstov'un (1907-1976) hayatı ve bilimsel mirasını özetleyen bir araştırmayı sunmakta ve onu, Türkistan'ın bilimsel olarak incelenmesinde güçlü bir seviye yakalamış olan Sovyet arkeolojisi ve etnografisinin kilit figürü olarak konumlandırmaktadır. Makale, 1937'de başlayan Harezm Arkeoloji ve Etnografya Keşif Gezisi'nin kurulması ve uzun yıllar yönetiminde bulunan Tolstov'un kurumsal ve entelektüel rolüne odaklanmakta ve onun bilimsel ürünlerini analitik olarak incelemektedir. Makale, Tolstov'un arkeoloji, etnografi ve tarihi tek bir metodoloji içinde nasıl birleştirdiğini ve böylece Sovyet beşerî bilimlerinin gelişimini nasıl etkilediğini izlemeyi amaçlamaktadır. Metodolojik olarak çalışma, Tolstov'un disiplinler arası yaklaşımından yola çıkmaktadır. Saha kazıları ve gözlemler, kaynak analizi, tarihsel-coğrafi rekonstrüksiyonlar ve sosyo-kültürel yorumlarla karşılaştırılmaktadır. Keşif gezisinin yenilikleri özellikle vurgulanmıştır: sistematik olarak hava fotoğrafçılığının kullanılması, antik yerleşimlerin ve sulama ağlarının planlamasını yeniden oluşturmaya olanak sağlamış, ayrıca Amuderya ve Sırderya nehirlerinin antik yataklarının haritalandırılması, bölgedeki yerleşim ve ekonomik komplekslerin dinamiklerini anlamının anahtarı olmuştur. Bu unsurlar, Tolstov'un yerel ampirik verileri geniş tarihsel açıklamalara dönüştürmesini sağlayan metodolojik dayanaklar olarak gösterilmiştir. Makale ayrıca Tolstov'un kurumsal liderliğini de vurgulamaktadır: araştırma gruplarının oluşturulması, editörlük faaliyetleri ve uluslararası bağlantılar. Bütün bunlar onun akademik itibarının SSCB sınırlarının çok ötesine geçmesine imkân tanımıştır ki, aldığı Devlet Ödülü, birlik cumhuriyetlerinin onursal unvanları ve yurtdışı akademik ve mesleki topluluklara seçilmesi, onun yaklaşımlarının dünya çapında tanındığını göstermektedir. Tolstov'un disiplinler arası ve saha odaklı modelinin metodolojik olarak hala güncelliğini koruduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu model, maddi kültür ile sosyoekonomik tarih arasında bir bağlantı kurarken, Harezm deneyimi arkeolojik, etnografik ve tarihsel-coğrafi verilerin bir araya getirilmesinin verimliliğini göstermektedir. Sonuç itibarıyla makale, Tolstov'un bilimsel yolculuğuna bütünsel bir bakış sunmakta ve Türkistan'ın antik eserlerinin incelenmesinde "köklü bir gelenek" in mimarı olarak onun yerini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sergey Pavloviç Tolstov, Biyografi, Arkeoloji, Etnografya, Harezm.

Explorer of the Ancient Khorezm Civilization: Sergey Pavlovich Tolstov (1907-1976)

Abstract

This article examines the life and scholarly legacy of Sergey Pavlovich Tolstov, positioning him as a pivotal figure in Soviet archaeology and ethnography who attained a high level of analytical sophistication in the study of Turkestan. It focuses in particular on the establishment of the Khorezm Archaeological and Ethnographic Expedition in 1937 and on Tolstov's long-term leadership, while offering a critical assessment of his scholarly output. The study seeks to elucidate how Tolstov integrated archaeology, ethnography, and history within a unified methodological framework, and how this synthesis shaped the trajectory of Soviet humanities. Methodologically, the article builds upon Tolstov's distinctly interdisciplinary approach, in which field excavations and empirical observations are systematically correlated with source criticism, historical-geographical reconstruction, and socio-cultural analysis. Special attention is devoted to the expedition's methodological innovations. The systematic deployment of aerial photography enabled the reconstruction of settlement layouts and irrigation infrastructures, while the mapping of the ancient courses of the Amu Darya and Syr Darya proved essential for understanding the long-term dynamics of settlement patterns and

economic systems in the region. These elements are identified as the epistemological foundations that allowed Tolstov to translate localized empirical data into broader historical interpretations. The article further underscores Tolstov's institutional leadership, encompassing the organization of research collectives, extensive editorial activity, and the cultivation of international scholarly networks. Such contributions ensured that his academic reputation extended well beyond the borders of the USSR. The State Prize he was awarded, the honorary titles conferred by union republics, and his election to foreign academic and professional bodies collectively attest to the global recognition of his methodological approach. Tolstov's interdisciplinary and field-oriented model remains methodologically pertinent. By forging a conceptual linkage between material culture and socio-economic history, the Khorezm experience demonstrates the analytical value of integrating archaeological, ethnographic, and historical-geographical data. In conclusion, the article offers a holistic account of Tolstov's scholarly trajectory and establishes his position as the architect of an enduring intellectual tradition in the study of the ancient heritage of Turkestan.

Keywords: Sergey Pavlovich Tolstov, Biography, Archaeology, Ethnography, Khorezm.

Giriş

Arkeoloji, etnografi ve tarihi birleştiren özgün yaklaşımıyla ün kazanan Sergey Pavloviç Tolstov, Sovyetler Birliği'nin en etkili tarihçilerinden biridir. Bilimsel çalışmaları, Türkistan'ın geçmişine ışık tutmakla kalmayıp aynı zamanda Sovyet beşerî bilimlerinde metodolojik bir dönüşümün başlangıcını da oluşturdu. Tolstov'un bilimsel mirası; saha araştırmaları, teorik modelleri ve bilimi kurumsal düzeyde örgütlemesiyle çok yönlü bir nitelik taşımaktadır. Özellikle, 1937'de başlattığı Harezmi Arkeoloji ve Etnografya Keşif Seferi, Türkistan'ın arkeolojik haritasını yeniden çizdi ve bölgesel tarih araştırmalarına yeni bir paradigma getirdi.

Bu makalenin amacı, Sergey Pavloviç Tolstov'un akademik faaliyetlerini, bilimsel katkılarını ve metodolojik yeniliklerini tarihsel bağlamda değerlendirmektir. Biyografik verilere dayanan bu çalışma, onun arkeoloji, etnografya ve tarih alanlarındaki çok yönlü faaliyetlerini analiz etmektedir. Özellikle, dört büyük monografisine dayanarak Tolstov'un Sovyet bilim geleneğindeki yerini analiz etmeye çalışmaktadır.

Araştırmada biyografik analiz ve bilim tarihi yaklaşımı yöntemleri kullanılmıştır. Biyografik analiz, Tolstov'un kişisel gelişimini ve entelektüel oluşumunu anlamayı sağlarken, bilim tarihi yöntemi, onun kurumsal faaliyetlerini ve o dönemin sosyo-politik ve ideolojik bağlamındaki teorik katkılarını değerlendirme imkânı sunmaktadır. Böylelikle, Tolstov'un bilim adamı olarak kişiliği ve Sovyet akademik sistemindeki konumu kapsamlı bir şekilde incelenmektedir.

Tolstov'un çalışmaları, sadece Türkistan arkeolojisi açısından değil, genel olarak Sovyet beşerî bilimlerinin evrimi açısından da belirleyici bir örnektir. Bu anlamda, onun bilimsel mirasının yeniden değerlendirilmesi, çağdaş tarih yazımında disiplinlerarası yaklaşımların önemini hatırlatmakta ve ideolojik çerçeve içinde bilimsel düşüncenin nasıl oluştuğunu anlamak için önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Hayatı ve Akademik Yükselişi

Sergey Pavloviç Tolstov, 1907 yılında Sankt-Peterburg'da Urallı bir Kazak subayın¹ ailesinde dünyaya geldi. Orta öğrenimini Moskova'da tamamladı (İtina, 1977, p. 41) ve Moskova yakınlarındaki Novo-İerusalimskaya istasyonunda bulunan "Iskra № 3" çocuk yurdunda büyüdü. Burada 1919 yılında, ileride hayat arkadaşı olacak olan Tatiana Alekseevna Trofimova ile tanıştı (Aksyanova et al., 2012, p. 194).

¹ *Ural Kazak Ordusu subayı* ifadesi, Çarlık Rusyası döneminde Ural bölgesinde örgütlenmiş olan ve hem askerî hem toplumsal bir yapıya sahip 'Ural Kazakları' topluluğunu ifade eder. Bu topluluklar, devletin sınır bölgelerinde askerî hizmet karşılığında toprak ve özerklik elde eden, çoğunluğu Rus, Ukraynalı, Tatar, Nogay ve diğer etnik kökenlerden oluşan insanlardan meydana gelmekteydi. Dolayısıyla 'Ural Kazak Ordusu subayı' tanımı, etnik bir kimliği değil, belirli bir askerî-sosyal statüyü anlatır.

Trofimova, biyoloji ve tarih alanlarında doktor unvanına sahip bir Sovyet antropologuydu. Özellikle Türkistan ve Doğu Avrupa halklarının antropolojisi ve paleoantropolojisi üzerine çalışmalarıyla tanındı. Tolstov ve Trofimova'nın bilimsel ortaklığı, özel yaşamlarına da yansdı. Çiftin 1927 yılında Lara Sergeevna Tolstova adında bir kızları dünyaya geldi. Lara, çocukluğundan itibaren babasının başkanlığında yürütülen Harezmi Arkeoloji ve Etnografya Seferi'ne katıldı. Akademik kariyerinde hızla ilerleyen Lara Tolstova, kısa süre içinde Tarih Bilimleri Adayı unvanını aldı (Aksyanova et al., 2012, p. 194).

1923 yılında Moskova Devlet Üniversitesi'ne kabul edilen Sergey Pavloviç Tolstov, burada hem Fizik ve Matematik Fakültesi'nde hem de Tarih ve Etnoloji Fakültesi'nde eğitim görerek disiplinler arası bir akademik temel edindi (Jdanko et al., 1967, p. 130). Bu dönemden itibaren etnograf ve etnolog kimliğiyle bilimsel çalışmalarına başladı ve karma araştırma yöntemlerine olan bağlılığını ortaya koydu. Tolstov'un akademik yaklaşımı, özellikle Anuçin ekolünün bilimsel mirasını devam ettirmesiyle dikkat çeker. Çalışmalarında arkeolojik, etnografik, antropolojik ve dilbilimsel verileri birlikte kullanarak çok yönlü bir analiz yöntemi benimsedi. Bu kapsamlı yaklaşım, onu Sovyet bilim dünyasında öne çıkaran temel özelliklerden biri oldu. 1934 yılında Tolstov, Devlet Maddi Kültür Tarihi Akademisi'nde lisansüstü eğitimini tamamlayarak (Jdanko et al., 1967, p. 130-131) Türkistan tarihi ve arkeolojisi alanında uzmanlaştı. Bu süreç, onun antik Harezmi uygarlığı üzerine yapacağı özgün ve kapsamlı saha araştırmalarının da temelini oluşturdu.

Sergey Pavloviç Tolstov, 1929 yılından itibaren yaşamının sonuna değin aktif bir şekilde bilimsel faaliyetlerini sürdürdü. Bu süreçte yalnızca saha araştırmaları ve akademik yayınlarla değil, aynı zamanda bilimsel ve idari görevlerle de öne çıktı. Kariyerinin ilk dönemlerinde Moskova'daki Halk Araştırmaları Merkez Müzesi'nde (*Tsentralnyy Muzei Narodovedenya*) görev aldı; burada araştırmacı, bilimsel sekreter ve yöneticilik pozisyonlarında bulundu (Turinskaya, 2012, p. 43). Bilimsel ve yönetsel faaliyetleri neticesinde Tolstov, daha sonra SSCB Bilimler Akademisi'ne bağlı Maddi Kültür Tarihi Enstitüsü'nün (*Institut İstorii Materiyalnoy Kulturi*) Moskova şubesinin başkanlığına kadar yükseldi. Bu görev, onun Sovyet arkeolojisi ve etnografyasının kurumsallaşmasında ve metodolojik gelişiminde doğrudan etkili olmasını sağladı. Tolstov'un akademik etkisi yalnızca araştırma sahalarıyla sınırlı kalmadığı gibi pedagojik faaliyetleriyle de geniş kitlelere ulaştı. Uzun yıllar boyunca Moskova Devlet Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yapıp burada Etnografya Bölümü Başkanlığı ve Tarih Fakültesi Dekanlığı görevlerini üstlendi (İtina, 1977, p. 42). Bu süreçte pek çok genç araştırmacının yetişmesine öncülük ettiği gibi Sovyet etnografya ve tarih yazımında bir okul oluşturdu.

Sovyetler Birliği'nin Nazi Almanyası ile savaşının başlamasının hemen ardından Sergey Pavloviç Tolstov savaşa gitti ve Yelnya ile Mojaysk cephelerinde aktif çatışmalara katıldı (İtina et al., 1997, p. 14). Bu muharebelerde yaralanan Tolstov, askerlik görevini tamamlayarak sivil hayata döndü ve yeniden bilimsel çalışmalarına başladı.

1942 yılında SSCB Bilimler Akademisi Etnografya Enstitüsü'nün direktörlüğüne atanarak bu kurumu 25 yıl boyunca yönetti. Direktörlük görevini yürüttüğü bu uzun süre boyunca, Sovyet etnografyasının kurumsal olarak gelişmesinde önemli bir rol oynadı. Aynı dönemde SSCB Bilimler Akademisi Başkanlık Divanı'nda Baş Bilim Sekreteri Yardımcısı olarak da görev yaptı (İtina et al., 1997, p. 15). Bu pozisyon, Tolstov'un yalnızca akademik değil, aynı zamanda bilim politikası düzeyinde de etkin olduğunu göstermektedir.

1944 yılında Sovyetler Birliği Komünist Partisi'ne üye olan Tolstov, 1946-1966 yılları arasında 20 yıl boyunca *Sovyet Etnografyası*² (*Sovetskaya Etnografya*) dergisinin baş editörlüğünü

² Şimdiki adı: *Etnograficheskoe obozrenie* (Этнографическое обозрение)

üstlendi. Bu dergi, Sovyet etnografyasının temel yayın organı olarak hem metodolojik hem de ideolojik çerçevede yönlendirici bir rol oynayarak Tolstov'un baş editörlüğü döneminde disiplinde bilimsel standartların oluşmasına katkı sağladı. 1953 yılında Tolstov, SSCB Bilimler Akademisi'ne muhabir üye olarak seçildi. Bu unvan, onun bilimsel otoritesinin ve ulusal düzeydeki tanınırlığının resmi bir göstergesi oldu.

Bilimsel Faaliyetleri ve Makale Çalışmaları

S. P. Tolstov'un bilimsel kimliği, yalnızca kuramsal düzeyde değil, sahadaki uygulamalarıyla da şekillendi. Onun etnograf ve arkeolog kimliği, araştırmalarını masa başından öteye taşıyarak yerinde veri toplamaya dayalı bir saha bilimcisi olarak konumlanmasını sağladı. Nitekim bilimsel yaşamı boyunca yürüttüğü çalışmalar, bir saha araştırmacısının metodolojik titizliğini ve disiplinlerarası yaklaşımını yansıtmaktadır. Bu özellik, kaleme aldığı tüm akademik yayınlarda açıkça görülmektedir. Tolstov yalnızca olgusal materyallerin toplanmasına odaklanmayıp aynı zamanda bu verileri sistematik hale getirme ve genelleştirme yönünde önemli adımlar attı. Sahadan elde ettiği bilgileri salt betimleyici düzeyde bırakmak yerine, bunlar üzerinden teorik çıkarımlar yapma yolunu seçti. Bu yönüyle Tolstov, yalnızca bir etnograf ya da arkeolog değil, aynı zamanda yetkin bir tarihçi olarak da değerlendirilmektedir. Çalışmalarında tarihsel kaynakları ve bağlamları titizlikle kullandığı gibi arkeolojik bulguları tarihsel süreçlerle ilişkilendirmeyi temel metodolojik ilkelerinden biri haline getirdi. Tolstov'un bilimsel ilgisi, yalnızca Türkistan'ın yerel tarihsel ve kültürel yapısıyla sınırlı kalmayıp insanlığın evrimsel süreçleriyle ilgili genel kuramsal tartışmalara da yöneldi.

Sovyet tarihçilerinden Yuri Semyonov'a göre, Tolstov'un bilimsel çalışmalarında ele aldığı temel problemler üç ana başlık altında toplanabilir: *Hayvandan insana geçiş sorunu*: Tolstov, insanlık tarihinin başlangıcına ilişkin kuramsal tartışmalarda yer alarak antropolojik ve evrimsel veriler üzerinden analizler geliştirdi; *Egzogami ve akrabalığın ortaya çıkışı*: Aile yapısı, evlilik sistemleri ve toplumsal ilişkilerin ilk biçimlerini inceleyerek sosyal organizasyonun evrimini açıklamaya çalıştı; *İlkel toplumdaki sınıflı topluma geçiş*: Toplamların ekonomik, siyasal ve kültürel dönüşümlerine odaklanarak ilk sınıflı toplumların ortaya çıkışı üzerine teorik modellemeler üretti (Semyonov, 2004, p. 220). Bu temalar, Tolstov'un sadece bölgesel bir tarihçi değil, aynı zamanda sosyal evrim teorisine katkı sunan bütüncül bir düşünür olduğunu da ortaya koymaktadır.

Toplamda Tolstov'un 300'den fazla bilimsel yayını bulunmaktadır. Bunların en önemli sayılanları şunlardır: *Russkie Krestyanskıe Postroyki: Kritičeskij Obzör Novejšey Literaturı (Rus Köylü Yapıları: Modern Literatürün Eleştirel İncelemesi)* (Tolstov, 1927, p. 175-184), *K Etnologičeskoj Sistematiķe Elementov Velikorusskoj Kulturı Jeliša v Sredney Rossii (Orta Rusya'daki Büyük Rus Konut Kültürü Unsurlarının Etnolojik Sistematiķi)* (Tolstov, 1929, p. 75-88), *Osnovnye Voprosı Drevney İstorii Sredney Azii (Orta Asya'nın Antik Tarihinin Ana Konuları)* (Tolstov, 1938, p. 175-203), *Drevnehorezmijskie Pamyatniki v Kara-Kalpakii (Kara-Kalpakya'daki Antik Harezmi Anıtları)* (Tolstov, 1939, p. 172-199), *Drevnosti Verhnego Horezma (Yukarı Harezmi'nin Eski Eserleri)* (Tolstov, 1941, p. 155-184), *Novıe Materialı Po İstorii Kulturı Drevnego Horezma (Antik Harezmi'nin Kültürel Tarihi Üzerine Yeni Materyaller)* (Tolstov, 1946, p. 60-100), *Etnografıya i Sovremennost (Etnografi ve Modernite)* (Tolstov, 1946, p. 3-30), *Goroda Guzov: İstoriko-Etnografičeskij Oçerk (Guzların Şehirleri: Tarihi ve Etnografik Taslak)* (Tolstov, 1947, p. 55-102), *Sovetskaya Şkola v Etnografii (Etnografyada Sovyet Ekölü)* (Tolstov, 1947, p. 8-28), *İz Predistorii Rusi (Rusya'nın Tarih Öncesinden)* (Tolstov, 1947, p. 39-59), *Periodizatsiya Drevney İstorii Sredney Azii (Orta Asya'nın Antik Tarihinin Dönemlendirilmesi)* (Tolstov, 1949, p. 18-29), *Horezmskaya Arheologo-Etnografičeskaya Ekspeditsiya Akademii Nauk SSSR 1950 g. (SSCB Bilimler Akademisi Harezmi Arkeolojik ve Etnografik Keşif Gezisi 1950)* (Tolstov, 1953, p. 301-325), *Rabotı Horezmskoj Ekspeditsii AN SSSR Po Raskopkam Pamyatnika IV-III vv. Do N.E. Koy-Krylgan-Kala (SSCB Bilimler Akademisi Harezmi Keşif Heyeti'nin MÖ IV-III. Yüzyıla Ait Koy-Krylgan-*

kala Antının Kazısına İlişkin Çalışmaları) (Tolstov, 1953, p. 160-174), *Arheologičeskie Raboti Horezmskoy Ekspeditsiy AN SSSR v 1952 g. (SSCB Bilimler Akademisi'nin 1952'deki Harez m Keşif Gezisi'nin Arkeolojik Çalışmaları)* (Tolstov, 1953, p. 154-184), *Arheologičeskie Raboti Horezmskoy Arheologo-Etnografıçeskey Ekspeditsiy Akademii Nauk SSSR v 1951 godu (SSCB Bilimler Akademisi'nin 1951 Harez m Arkeolojik ve Etnografik Keşif Gezisi'nin Arkeolojik Çalışmaları)* (Tolstov, 1954, p. 240-258), *İtogi Dvadsati Let Raboti Horezmskoy Arheologo-Etnografıçeskey Ekspeditsii (1937-1956) (Harez m Arkeolojik ve Etnografik Keşif Gezisi'nin Yirmi Yıllık Çalışmalarının Sonuçları (1937-1956))* (Tolstov, 1957, p. 31-59), *Priaralskie Skifi i Horez m (K İstorii Zaseleniya i Osvoeniya Drevney Deltı Sır-Dari) (Aral Bölgesi İskitleri ve Harez m (Antik Sır-Derya Deltasının Yerleşim ve Gelişim Tarihinde)* (Tolstov, 1961, p. 114-146), *Rezultati İstoriko-Arheologičeskib İssledovaniy 1961 g. Na Drevnih Ruslah Sır-Dari (v Svyazi s Problemy İb Osvoeniya) (Eski Sır-Derya Nehir Yatakları Üzerinde 1961 Yılında Yapılan Tarihi Ve Arkeolojik Araştırmaların Sonuçları (Bunların Gelişimi Sorunuyla Bağlantılı Olarak))* (Tolstov, 1962, p. 124-148).

Tolstov'un bilimsel faaliyetlerinin bir diğer yönü, metodolojik yenilikler sayesinde Sovyet arkeolojisine kattığı teknik ve teorik derinliktir. Arkeolojik saha araştırmalarında hava fotoğrafçılığını sistematik olarak kullanan ilk Sovyet bilim adamı olarak, saha araştırmaları ile uzamsal analiz yöntemleri arasında bağlantı kurmada öncü oldu. Özellikle, Harez m arkeoloji ve etnografya keşif gezisi kapsamında kullandığı hava gözlem ve fotoğraf teknolojileri, yerleşimlerin yapısını ve eski sulama sistemlerini daha geniş bir coğrafi ölçekte değerlendirmeyi mümkün kıldı. Bu yaklaşım, arkeolojik haritalamanın doğruluğunu artırmakla kalmayıp aynı zamanda bölgenin tarihsel ekolojisini anlamak için yeni bir metodolojik temel geliştirilmesini de sağladı.

Tolstov'un arkeolojiye yaptığı bir başka özgün katkı, maddi kültür verilerini tarihsel materyalizmin kavramsal ilkeleriyle yorumlamasıdır. Ona göre, arkeolojik buluntular sadece geçmişin maddi kalıntıları değil, aynı zamanda üretim ilişkileri, sosyal yapılar ve kültürel dönüşümlerin somut göstergeleridir. Bu bağlamda Tolstov, saha verilerini ideolojik yorumdan çok tarihsel süreçlerin iç dinamikleriyle açıklamaya çalıştı; arkeolojik materyali tarihsel gelişimin diyalektik bir unsuru olarak gördü. Bu yaklaşım onu basit bir saha araştırmacısının ötesine taşıdı ve arkeolojiyi tarih teorisiyle birleştiren ilk Sovyet düşünürlerden biri haline getirdi.

Dört Büyük Monografisi

S. P. Tolstov'un akademik mirası yalnızca saha çalışmaları ve kuramsal katkılarıyla sınırlı olmayıp yayımladığı eserlerle de Sovyet arkeoloji ve etnografyasına yön verdi. Onun kaleme aldığı ilk monografi, "Drevnyaya Kultura Uzbekistana (Özbekistan'ın Antik Kültürü)" (Tolstov, 1943) başlığını taşımaktadır. Bu eser, 1943 yılında Taşkent'te yayımlanmış olup Tolstov'un en kısa monografisi olup toplamda 40 sayfadan oluşmaktadır. Bu monografide Tolstov, Özbek halkının kökeni ve Özbekistan topraklarında şekillenen en eski kültürel yapılar üzerine yoğunlaştı. Ayrıca Hellenistik dönem kültürel etkileri ve Arap fethi öncesi dönemin kültürel panoraması da çalışmanın temel temaları arasında yer almaktadır. Tolstov'un bu çalışması, savaş yıllarında yazılmış olmasına rağmen, bölgenin tarihsel kimliğini ortaya koymaya yönelik önemli kuramsal tespitler içermektedir. "Drevnyaya Kultura Uzbekistana", daha sonra yayımlanacak olan "Drevniy Horez m" (Antik Harez m) adlı başyapıtının bir tür öncülü niteliğindedir. Bu ilk monografide sergilenen bölgesel tarih anlayışı, Tolstov'un daha geniş coğrafi ve kronolojik araştırmalarına zemin hazırladı.

Harez m Arkeolojik Keşif Gezisi'nin ilk yılları, Sergey Pavloviç Tolstov için son derece verimli geçti. 1937 yılında başlatılan bu büyük çaplı saha projesi, yalnızca bölgesel bir araştırma faaliyeti değil, aynı zamanda Sovyet döneminin en kapsamlı arkeolojik projelerinden biri oldu. Keşif gezisinin merkezi, Karakalpak Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sınırları içinde yer alan

Turtkul ve Şabbas bölgelerinin eski sulama alanlarıydı. Arazi çalışmaları sırasında, araştırmacılar yaya veya deve sırtında, Harezmi vahasını çevreleyen çölleri aşarak onlarca antik yerleşim yeri, kale, kent harabesi ve kırsal mimari kalıntısı keşfetti.

Bu araştırmalar sırasında geliştirilen saha yöntemleri, özellikle Türkistan'a özgü arkeolojik yapılar için yeni bir metodolojik çerçeve sundu. Tolstov'un liderliğindeki ekip, yalnızca yüzey araştırmaları yapmakla kalmamış, aynı zamanda kapsamlı kazılar gerçekleştirerek bölgenin tarih öncesi ve erken tarihsel dönemlerine dair somut veriler elde etmiştir. Farklı dönemlere ait toplamda 300'den fazla arkeolojik anıt kayıt altına alındı. Bunlar arasında Neolitik Dönem'e (MÖ IV-III. binyıl) tarihlenen buluntular olduğu gibi, MS VIII. yüzyıla kadar uzanan İslam öncesi döneme ait kalıntılar da bulunmaktadır. Bu yönüyle keşif gezisi, özellikle erken Orta Çağ Harezmi arkeolojisine dair bilgi havuzunu niteliksel olarak genişletti.

Ancak 1941 yılında Nazi Almanyası'nın Sovyetler Birliği'ne yönelik başlattığı Barbarossa Harekâtı ile patlak veren savaş, Harezmi Arkeolojik Keşif Gezisi'nin çalışmalarını da doğrudan etkiledi. Savaş koşulları ve seferberlik süreci nedeniyle keşif gezisinin faaliyetleri geçici olarak askıya alınmak zorunda kaldı. Bu zorunlu kesinti, araştırma bulgularının değerlendirilmesini ve yayımlanmasını da geciktirdi; ancak savaş sonrasında Tolstov, çalışmalarına yeniden dönerek birikmiş verileri bilimsel yayınlara dönüştürmeyi başardı. Bu araştırmaların sonuçları, savaş yılları nedeniyle bir süre yayımlanamasa da sonunda 1948 yılında "Drevniy Horezm: Opıt İstoriko-Arheologičeskih issledovaniy (Antik Harezmi: Tarihi ve Arkeolojik Araştırma Deneyimi)" (Tolstov, 1948) başlığıyla büyük bir monografi halinde neşredildi. Beş bölümden oluşan bu kapsamlı eser, yalnızca arkeolojik buluntuları kataloglayan bir yayın olmanın ötesinde, Harezmi'nin siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel tarihine dair bütüncül bir yaklaşım sundu. Eser, yayımlandığı yıl, SSCB'nin en yüksek bilimsel takdiri olan Birinci Derece Devlet Ödülü'ne layık görüldü.

Monografi yalnızca geçmişin bilimsel tasviriyle sınırlı kalmadığı gibi yeni teorik yaklaşımların da öncüsü oldu. Tolstov'un bu çalışmada geliştirdiği pek çok hipotez ve metodolojik öneri, sonraki yıllarda pek çok Sovyet ve uluslararası araştırmacı için çıkış noktası işlevi gördü. Bu nedenle "Antik Harezmi", sadece Tolstov'un başyapıtı değil, aynı zamanda Türkistan arkeolojisinin temel kaynaklarından biri olarak kabul edilmektedir.

Sergey Pavloviç Tolstov'un 1948 yılında yayımlanan ikinci büyük monografisi "Po Sledam Drevnehorezmiyskoy Tsevilizatsiy (Eski Harezmi Uygarlığının İzinde)" (Tolstov, 1948), SSCB Bilimler Akademisi'nin Harezmi Arkeolojik Keşif Gezisi'nin 1937-1947 yılları arasında yürüttüğü on yıllık çalışmalarını özetleme girişimi olarak değerlendirilmektedir. Bu eser, daha önce yayımlanan "Drevniy Horezm (Antik Harezmi)" monografisinin doğal bir devamı niteliğindedir. Her ne kadar popüler bilim dizisinde yayımlanmış ve daha geniş bir okuyucu kitlesine hitap etmesi amaçlanmış olsa da, bilimsel içeriği ve metodolojik bütünlüğü bakımından Tolstov'un akademik yaklaşımını yansıtan önemli bir çalışmadır. Monografi, özellikle 1945-1947 arazi sezonlarında elde edilen yeni bulguların ilk kez yayımlandığı kaynak niteliğindedir. Bunun yanı sıra, önceki keşif sezonlarına ait veriler üzerinde yapılan tarihsel-yorumlayıcı ve kameral analizlerin sonuçları da kapsamlı şekilde eserde yer almaktadır. Tolstov, bu kitapta yalnızca arkeolojik verileri sunmakla kalmayıp eski Harezmi'nin tarihine dair daha sistematik ve bütüncül bir anlatı geliştirmiştir. Eser, iki bölüm ve on iki alt başlıktan oluşmakta olup bilimsel kesinliğini korurken, akademik olmayan okuyucuların da anlayabileceği sade bir dille kaleme alınmıştır. Bu yönüyle Tolstov, tarihsel bilginin yalnızca uzman çevrelere değil, aynı zamanda daha geniş halk kitlelerine de ulaşmasını hedeflemiştir. Bu eser birçok yabancı dile çevrilmiş ve Polonya, Macaristan, Çekoslovakya'da basılmış, Fransa'da kısaltılmış bir çevirisi yapılmıştır ve hem akademik çevrelerce hem de Sovyet döneminde tarihsel-kültürel bilinç oluşturulmasında etkili olan çalışmalardan biri olarak kabul görmüştür.

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından Sergey Pavloviç Tolstov, yarım kalan Harezmi keşif çalışmalarına yeniden dönmüş ve projeyi daha da kapsamlı hale getirmiştir. Bu yeni dönem, Tolstov'un yalnızca arkeolojik ve etnografik veri toplamaya değil, aynı zamanda çok katmanlı bir bilimsel plan dahilinde bölgenin tarihsel ve kültürel dokusunu derinlemesine anlamaya yönelik çabalarıyla şekillenmiştir. Keşif gezisi, bu dönemde klasik anlamda bir arkeolojik saha araştırmasının ötesine geçmiş; etnik tarih, sosyo-kültürel evrim, coğrafi dönüşümler ve yerleşim dinamiklerini içeren disiplinlerarası bir araştırma programına dönüşmüştür. Tolstov'un amacı, Harezmi vahasında yaşayan halkların etnik ve kültürel tarihini mümkün olan en eksiksiz biçimde yeniden inşa etmektir. Aynı zamanda bu bilimsel bilgiyi sosyalist toplum inşasında kullanılabilir hale getirmek istiyordu. Bu yaklaşım, dönemin Sovyet bilim felsefesiyle uyumlu olmakla birlikte, Tolstov'un tarihsel materyalizme dayalı yorumlarını da yansıtmaktadır. Onun çalışmalarının en belirgin özelliklerinden biri, farklı bilim dallarının kesişim noktalarında üretim yapabilme yeteneğidir. Özellikle Amuderya ve Sırderya nehir sistemlerinin tarihî yatakları ve bu coğrafyanın yerleşim geçmişiyle ilgili yaptığı çok yönlü araştırmalar, bu disiplinlerarası yaklaşımın somut örnekleri arasında yer almaktadır.

Tolstov'un uluslararası düzeydeki etkisi de bu dönemde belirginleşmiştir. 1956-1958 yılları arasında birçok önde gelen bilimsel kurumda konferanslar vermiştir. Bu kurumlar arasında Moskova Devlet Üniversitesi, Londra Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü, Cambridge ve Oxford Üniversiteleri, Paris'teki Guimet Müzesi ve Doğu Dilleri Okulu, Roma'daki İtalyan Orta ve Uzak Doğu Enstitüsü, Aligarh Üniversitesi ve Hindistan'daki Bombay Oriental Society yer almaktadır. Tolstov bu konferanslarda, Harezmi keşif gezisinin son bulguları ışığında eski Harezmi arkeolojisi ve Amuderya nehrinin tarihî yatakları hakkında kapsamlı sunumlar gerçekleştirmiştir. Bu konferansların içeriği, 1962 yılında yayımlanan "Po Drevnim Deltam Oksa i Yaksarta (Amuderya ve Sırderya'nın Antik Deltaları Üzerine)" (Tolstov, 1962) başlıklı popüler monografide derlenmiştir. Bu eser, Tolstov'un hem bilimsel uzmanlığa hem de geniş kitlelere hitap etme becerisine sahip olduğunu gösteren önemli bir örnektir. Aynı zamanda antik coğrafya, nehir sistemlerinin tarihî değişimi ve yerleşim arkeolojisi gibi temaları başarıyla birleştirmektedir.

Bu dört monografi, Tolstov'un bilimsel düşüncesinin oluşum sürecini kronolojik olarak tamamlayan ve Sovyet arkeolojisinde yeni bir paradigma yaratan dört temel direk olarak kabul edilebilir. Her biri, yazarın bilimsel evriminde belirli bir dönüm noktasıdır. Bu çalışmaların toplamı, Tolstov'un bilimsel vizyonunun hem ampirik saha gözlemlerine hem de tarihsel materyalizmin teorik ilkelerine dayandığını açıkça göstermektedir. Bu bakımdan, bu monografiler arkeolojiyi yalnızca kazı verilerinin toplanması olarak gören Sovyet bilimsel geleneğinin yaklaşımlarından farklıdır ve tarih, etnografya ve antropolojiyi tek bir metodolojik çerçeve içinde birleştiren yeni bir bilimsel anlayışın temelini oluşturur.

Diğer Çalışmaları ve Akademik Ödülleri

S. P. Tolstov'un bilimsel araştırmaları, sadece Sovyet arkeoloji ve etnografya sahasında değil, uluslararası bilim camiasında da büyük yankı uyandırmıştır. Özellikle Toprak-Kala'daki kazılar sonucunda keşfedilen ve MS ilk yüzyıllara tarihlenen duvar resimleri, heykeller ve yazılı belgeler, Harezmi uygarlığının sanatsal ve idari yapısına dair önemli veriler sağlamıştır. Antik belgelerden oluşan bir arşivin bulunması, Tolstov'un tarihsel metodolojisinin başarısını ve arkeolojik kazıların sistematikliğini göstermektedir.

Tolstov'un özellikle vurguladığı bir diğer önemli mesele, Türkistan'daki tarım devletlerinin tarihinin, bu bölgeyi çevreleyen göçebe ve yarı-göçebe halkların tarihinden bağımsız ele alınamayacağı gerçeğidir. Bu yaklaşım, bölge tarihine dair bütünsel bir anlayışın gelişmesine katkı sağlamış; özellikle İskit-Saka kültürüne dair yürütülen kazı çalışmalarını somutlaştırmıştır. Tugışken

ve Uyğarak yaylarında yapılan kazılar, Sakalara ait mezar höyükleri ve arkeolojik kalıntılar aracılığıyla bu halkın kökenine, toplumsal yapısına ve kültürel sistemine dair yeni bilgiler ortaya koymuştur.

Tolstov'un bilimsel başarıları yalnızca SSCB ile sınırlı kalmamış, uluslararası düzeyde de takdir edilmiştir. SSCB Devlet Ödülü'ne layık görülmüş; Özbek SSC, Tacik SSC ve Karakalpak ÖSSC tarafından "Bilim Onurlu İşçisi" unvanlarıyla onurlandırılmıştır. 1956 yılında Özbekistan Bilimler Akademisi onur üyesi seçilmiş, aynı zamanda Almanya Demokratik Cumhuriyeti Bilimler Akademisi, İtalyan Orta ve Uzak Doğu Enstitüsü, Paris Asya ve Antropoloji Derneği, Londra'daki Kraliyet Antropoloji Enstitüsü, Hindistan Arkeoloji Bölümü ve Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulu gibi uluslararası akademik kuruluşların da üyeliğine kabul edilmiştir.

Sonuç

Yapılan araştırmanın sonuçlarını özetlemek gerekirse, Sergey Pavloviç Tolstov'un bilimsel faaliyetlerinin Türkistan araştırmaları tarihinde özel bir yeri olduğu belirtilmelidir. Çalışmaları, Harezmi ve komşu bölgelerin Antik ve Orta Çağ tarihleri hakkındaki bilimsel anlayışın oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. Tolstov tarafından organize edilen Harezmi Arkeoloji ve Etnografya Keşif Seferi, Sovyet arkeolojisinin en büyük ve en uzun soluklu bilimsel projelerinden biri haline gelmiş ve bu projenin sonuçları, Türkistan'daki arkeolojik ve etnografik araştırmaların gelişiminde önemli bir etki yaratmıştır.

Araştırma sonucunda, Tolstov'un bilimsel mirasının, arkeoloji, etnografya, tarih ve antropoloji yöntemlerini bir araya getiren, tarihsel geçmişin incelenmesine yönelik kapsamlı bir yaklaşımla karakterize olduğu tespit edilmiştir. Bu disiplinlerarası yaklaşım, sadece Harezmi tarihi kaynak tabanını önemli ölçüde genişletmekle kalmamış, aynı zamanda bölgedeki eski devletlerin oluşum süreçleri ve kültürel geleneklere dair yeni yorumlar da sunmuştur. Bilim adamının Harezmi tarihi ve arkeolojisine adanmış monografik çalışmaları, günümüze kadar bilimsel önemini koruyan ve Türkistan tarihi araştırmalarında yaygın olarak kullanılan temel eserler haline gelmiştir.

Tolstov'un çalışmalarının bilimsel önemi, bölgenin arkeolojisi ve tarihini incelemeyi sürdüren araştırmacı ekibinin oluşturulmasında da yatmaktadır. Onun önderliğinde, Sırderya ve Amuderya'nın aşağı kesimindeki eski medeniyetler hakkındaki bilgileri önemli ölçüde zenginleştiren çok sayıda maddi kültür anıtının ortaya çıkarılmasını sağlayan geniş çaplı arkeolojik keşifler ve kazılar gerçekleştirilmiştir. Böylelikle, bilim insanlarının katkısı tek tek araştırmaların sınırlarını aşarak Sovyet ve dünya arkeoloji biliminin gelişiminde önemli bir aşamayı temsil etmektedir.

Bununla birlikte, Tolstov'un bilimsel mirasına yönelik daha ileri araştırmalar oldukça umut verici görünmektedir. Harezmi Arkeoloji ve Etnografya Keşif Seferi'nin çalışmalarında kullanılan metodolojik yaklaşımların daha derinlemesine incelenmesi ve bu çalışmaların sonuçlarının, günümüz arkeoloji yöntemleri ile yeni kaynak verileri ışığında yeniden değerlendirilmesi özel bir ilgi konusu oluşturmaktadır. Keşif gezisinin arşiv materyallerinin incelenmesi ve 20. yüzyılın ortalarında elde edilen sonuçların bölgedeki yeni arkeolojik araştırmalarla karşılaştırılması da umut vaat eden bir alandır.

Bu bakımdan Tolstov'un bilimsel çalışmaları, Türkistan araştırmalarının tarihinde önemli bir aşamayı oluşturmaktadır. Eserleri, günümüz tarih ve arkeoloji araştırmaları için hâlâ önemli bir kaynak olmaya devam etmekte olup, bilimsel mirasının daha derinlemesine incelenmesi ve analizi, bölgenin tarih ve arkeolojisi alanındaki araştırmaların gelişimine önemli bir katkı sağlayabilir.

Kaynakça

- Aksyanova, G., Yablonskii, L., & Hodjaiov, T. (2012). Jizn i tvorçestvo antropologa T. A. Trofimovoi. *Etnografiçeskoe obozreniye*, 5, 193-205.
- İtina, M. (1977). Problemi Arheologii Horezma (K 40-Letiu Horezmskoy Ekspeditsii). *Sovetskaya Arheologiya*, 4, 41-52.
- İtina, M., & Perşits, A. (1997). K 60-letiu Horezmskoy Ekspeditsii. S. P. Tolstov - etnograf, arheolog, vostokoved. *Etnografiçeskoe obozreniye*, 1, 14-23.
- Jdanko, T., Rapoport, P., & Çeboksarov, N. (1967). S. P. Tolstov (k 60-Letiu So Dnya Rojdeniya). *Sovetskaya Etnografiya*, 1, 130-138.
- Semyonov, Y. (2004). *S. P. Tolstov kak teoretik etnologiçeskoj i istoriçeskoj nauki*. Nauka.
- Tolstov, S. (1927). Russkie Krestyanskie Postroiiki (Kritiçeskiy Obzor Novejšey Literaturi). *Etnografiya*, 1(2), 175-184.
- Tolstov, S. (1929). *K etnologiçeskoj sistematike elementov Velikorussoj kulturi jelişa v Sredney Rossii*. PTO MONO.
- Tolstov, S. (1938). Osnovnie voprosı drevney istorii Sredney Azii. *Vestnik Drevney İstorii*, 1(2), 176-203.
- Tolstov, S. (1939). Drevnehorezmiiskie pamyatniki v Kara-Kalpakiy (predvaritelnie itogi arheologiçeskih rabot). *Vestnik Drevney İstorii*, 3(8), 172-199.
- Tolstov, S. (1941). Drevnosti verhnego Horezma (osnovnie itogi rabot Horezmskoy ekspeditsii). *Vestnik Drevney İstorii*, 1(14), 155-184.
- Tolstov, S. (1946). Novie materiyalı po istorii kulturi drevnego Horezma (predvaritelnie itogi rabot arheologiçeskoj ekspeditsii). *Vestnik Drevney İstorii*, 1(15), 60-100.
- Tolstov, S. (1946). Etnografiya i sovremennost. *Sovetskaya Etnografiya*, 1, 3-30.
- Tolstov, S. (1947). Gorada guzov: İstoriko-etnografiçeskiy oçerk. *Sovetskaya Etnografiya*, 3, 55-102.
- Tolstov, S. (1947). Sovetskaya şkola v etnografii. *Sovetskaya Etnografiya*, 4, 8-28.
- Tolstov, S. (1947). İz predistorii Rusi (paleoetnografiçeskie etudi). *Sovetskaya Etnografiya*, 4, 39-59.
- Tolstov, S. (1949). Periodizatsiya drevney istorii Sredney Azii. İçinde A. D. Udaltsev (Ed.), *Kratkie soobşeniya o dokladah i polevıh issledovaniyah instituta istorii materiyalnoi kulturi* (ss. 18-29). Akademiya Nauk SSSR.
- Tolstov, S. (1953). Horezmskaya arheologo-etnografiçeskaya ekspeditsiya akademii nauk sssr v 1950 g. *Sovetskaya Arheologiya*, 18, 301-325.
- Tolstov, S. (1953). Raboti Horezmskoy ekspeditsii an SSSR po raskopkam pamyanika IV-III vv. do N.E. Koi-Krılgan-Kala. *Vestnik Drevney İstorii*, 1(43), 160-174.
- Tolstov, S. (1953). Arheologiçeskie raboti Horezmskoy ekspeditsii AN SSSR v 1952 g. *Vestnik Drevney İstorii*, 2(44), 154-184.
- Tolstov, S. (1954). Arheologiçeskie raboti Horezmskoy arheologo-etnografiçeskoj ekspeditsii AN SSSR v 1951 godu. *Sovetskaya Arheologiya*, 19, 239-262.
- Tolstov, S. (1957). İtogi dvadtsati let raboti Horezmskoy arheologo-etnografiçeskoj ekspeditsii (1937-1956). *Sovetskaya Etnografiya*, 4, 31-59.
- Tolstov, S. (1961). Priaralskie Skifi i Horezm (k istorii zaseleniya i osvoeniya drevney deltı Sır-Dari). *Sovetskaya Etnografiya*, 4, 114-146.
- Tolstov, S. (1962). Rezultati istoriko-arheologiçeskih issledovaniı 1961 g. na drevnih ruslah Sır-Dari (v svyazi s problemoi ih osvoeniya). *Sovetskaya Arheologiya*, 4, 124-148.

Çelik, M. B., & Tolepbergen, K. K. (2026). Antik Harezmi uygarlığının kâşifi: Sergey Pavloviç Tolstov (1907-1976). *Mavi Atlas*, 14(1), 360-369.

Tolstov, S. (1943). *Drevnyaya kultura Uzbekistana*. UzbekistanFAN.

Tolstov, S. (1948). *Drevniy Horezm: opyt istoriko-arheologicheskogo issledovaniya*. Akademiya Nauk SSSR.

Tolstov, S. (1948). *Po sledam Drevneborezmiiskoy tsevilizatsii*. Akademiya Nauk SSSR.

Tolstov, S. (1962). *Po drevnim deltam Oksa i Yaksarta*. Akademiya Nauk SSSR.

Turinskaya, H. (2012). İz istorii etnografiçeskogo muzeinogo dela v Moskve v XIX naçale XXI vv. *Voprosy Muzeologii*, 1, 43-51.